

QARAQALPAQLARDAĞI BAJA – JASALMA TUWISQANLIQ INSTITUT SÍPATÍDA

Paxratdinov Ajiniyaz Quralbaevich, Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti tayanish doktoranti. e-mail:

BROTHERS-IN-LAW AMONG THE KARAKALPAKS: AN INSTITUTION OF ARTIFICIAL KINSHIP

Pakhratdinov Ajiniyaz Kuralbaevich, doctoral student, Karakalpak Institute of the Humanities, Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of Republic of Uzbekistan

СВОЯК У КАРАКАЛПАКОВ - КАК ИНСТИТУТ ИСКУССТВЕННОГО РОДСТВА

Пахратдинов Ажинияз Куралбаевич, докторант Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан

Annotaciya: Maqala qaraqalpaqlardağı bajalar qarim-qatnasina bağıshlangan. Házirgi waqıtqa shekem qaraqalpaqlarda jasalma tuwisqanliq toliq úyrenilmegenligi sebepli ol qaraqalpaq etnografiyasında áhmiyetli máselelerden biri bolip esaplanadı. Bul maqalada qaraqalpaqlardağı bajalar qatnasıqlarınıń áhmiyeti ashıp berilgen.

Tayanish sózler: tuwisqanliq, jasalma tuwisqanliq, baja, apalı-sińli, dástúr, óz-ara járdem, neke, toy-mereke.

Аннотация: Статья посвящена отношениям свояков между собой у каракалпаков. До сихпор искусственное родство у каракалпаков специально не изучено. Поэтому она является одной из актуальных проблем в каракалпакской этнографии. В ней раскрывается значение этого вопроса.

Ключевые слова: родство, искусственное родство, свояк, сестры, традиция, взаимопомощь, брак, свадьба.

Abstract: The article is devoted to the relations of in-laws among the Karakalpaks. Until now, artificial kinship among the Karakalpaks has not been specifically studied. Therefore, it is one of the current problems in Karakalpak ethnography. It reveals the significance of this issue.

Key words: kinship, artificial kinship, brother-in-law, traditions, mutual support, marriage, wedding.

KIRISIW. Hár bir xalıqta ózine tán bolğan tuwisqanliq qarim-qatnasları bolatúǵınlığı sózsiz. Sol sıyaqlı qaraqalpaqlarda da tuwisqanliq qarim-qatnasları bar bolıp ol uzaq tariyxqa iye. Mısal retinde bunı qaraqalpaq xalıq dástanlarınan kóriwimizge boladı. Qaraqalpaqlarda qanlas tuwisqanliqtan basqa hár túrdegi jasalma tuwisqanliq qatnasları ornatılıp kelinmekte.

Qaraqalpaq xalıqında apalı-sińlilili, urıwlas qızlarǵa úylengen jigitle bir-birine *baja* boladı. Geyde bir awıl yamasa bir elden bolğan qızlardıń kúyewleri de bir-birin *baja* dep ataydı. *Baja* – aǵayın-tuwisqanliqtıń bir túri bolıp, jasalma tuwisqanliq institutı sıpatında úyreniledi.

ÁDEBIYATLAR HÁM METOD. Házirgi kúnge shekem qaraqalpaqlardağı jasalma

ajiniyazpaxratdinov@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-2397-517X>

tuwısqanlıq máselesi tolıq izertlenilmegen. Bul máselege baylanıslı maǵlıwmatlardı ayırım ilimpazlardıń miynetlerinde ústirtin berilgenligin kóriwimizge boladı. Maǵlıwmatlar tiykarınan awıl (qala) adamlarınan (sáwbetlesiw, anketa sorawnaması hám baqlaw usıllarınan paydalanılǵan halda) jıynaldı.

Etnograf A.Bekmuratovanıń izertlewlerinde qaraqalpaqlardaǵı tuwısqanlıq terminlerge túsiniq berilip, urıwlas, tuwısqan bolǵan apalı-sińlilerdiń kúyewleri bir-birine *baja* ekenligi kórsetilgen [1; 67].

Qaraqalpaq tilindegi tuwısqanlıq terminlerdi arnawlı izertlegen Z.Dáwletmuratova, onı eki toparǵa – qanı, yaǵnıy ata-tegi boyınsha tuwısqanlıq terminler hám nekeden keyingi payda bolǵan tuwısqanlıq terminler dep bólgen. Izertlewshi *baja* terminin nekeden keyingi payda bolǵan tuwısqanlıq toparına kirgizgen [3; 8].

Baja sózi jasalma tuwısqanlıq termini sıpatında kópshilik túrkiy tillerde (uyǵır, qazaq, qırǵız, túrkmen, ózbek, qaraqalpaq) ushırasadı hám ol apalı-sińli qızlarǵa úylengen adamlarǵa ayıladı. [6; 120]. Ózbek xalqında «Boja bojaga bo'z bermaydi, so'z beradi», «Boja bojani ko'rsa, ayj olar» degen maqallar bar. [5].

Ayırım túrkiy xalıqlarda *baja* sózi hayal adamlarǵa baylanıslı da qollanıladı. Máselen, túrk hám azerbayjan xalıqlarında apalı-sińlilerge baylanıslı ayıladı. Túrkmenlerde *bashi* «apalı-sińliler», *basha* «baja», altaylılar *bada* «baja», «hayalınıń tuwısqanı», yakut tilinde *baa* «qáynisiniń hayalı» [7; 335].

Baja tuwısqanlıq termini tek túrkiy tillerde bolıp qalmaq, ol hind-evropa xalıqlarında da «sińli, úlken apa, xanıw» hám «baja» mánilerinde qollanıladı.

L.A.Pokrovskaya *baja* sózin *ba* «úlken» hám *acha* túrin alıp, apalı-sińlilerdiń tuwısqanlıǵın ańlatıw ushın *baja* sózin «katta aka», bir-birine «aka» mánisin de ańlatqan, dep esaplaydı [8; 48]. Usı kózqaraslar tiykarında, apalı-sińlilerdiń kúyewleri analogiya jolı menen bir-birine aǵa-ini bolǵan dep qarawǵa boladı.

V.G.Egorovtıń *baji* «ózinen úlken hám ózinen úlken erkek kisini» ańlatqan halda, *pichche* «ájaǵa» mánisin ańlatadı, [4; 163]. – degen pikiri bizdiń joqarıdaǵı pikirimizdi dálilleydi.

DODALAW HÁM NÁTIYJE. Tili, dini, sociallıq kelip shıǵıwı, isenimleri basqa bir millet

wákilleri tuwısqan bolǵan apalı-sińliler menen turmıs qurıp, usı aymaq úrp-ádet, dástúrlerine ámel etip, bir-birleriniń dástúrlerine húrmet ruwxında qarap, baja bolıp, jaqın aǵayın-tuwısqanday bolıp qatnasıp otırǵanlar bar.

Bajalardıń hayalları tuwısqan yamasa urıwlas apalı-sińliler bolǵanlıqtan, olar bir-biri menen jaqınnan qatnasadı. Bul qarım-qatnaslardıń tiykarǵı bólegi toy-merekeler bolsa, qalǵan bólegi hár túrli otırısqaqlar, kishigirim erekeler bolıp esaplanadı.

Nókis rayonında bajalar arasındadı otırısqaq túrleri anketa sorawnaması arqalı úyrenildi. Sorawnama nátiyjesinde 13 procenti (háptede yamasa ayda) hesh qanday sebeplersiz, 67 procenti tuwılǵan kún yamasa ómirindegi jetiskenlik kúnlerinde, 20 procenti *oyın* (igra) hám basqa da sebeplerge baylanıslı otırısqaq shólkemlestirgen. Otırısqaqlar, tiykarınan, úylerde, ayırımları kafe, chayxanalarda ótkerilgen.

Baja otırısqaqta bajalar hayalları menen birge (hár ayda, sherekte, ayırım waqıtları jaqın adamlarınıń tuwılǵan kúnleri) náwbet penen pullı yaqı pulsız *oyın* (igra) shólkemlestirip otırısadı. Pullı *oyın* otırısqaqta bajalar bir-birine járdem tiykarında kóp bolǵan muǵdarda pul jıynap beredi. Al, pulsız bolǵan *oyın* otırısqaqta náwbeti kelgen adam óziniń esabınan dasturxan jayıp kútken.

Usıǵan uqsas «chernaya kassa» degen túri de bolıp, onda járdem sıpatında hár ayda ózleriniń kelisimi tiykarında birdey muǵdarda pul jıynap berilgen. Bulda bajalar arasında kóp ushırasdı.

Nókis qalasında jasawshı informator: *bizler jámi 11 baja bolıp, hár birimiz hár ayda 100 dollardan jıynap berip «chernaya kassa» oynaytuǵın edik.*

Nókis rayonında jasaytuǵın keyingi bir informator bajalar arasındadı otırısqaq túri «deńgene ası» haqqında aytıp ótti. *Bajalar menen hár ayda «deńgene dástúri» shólkemlestirilip gezek qoyıldı. Gezegi kelgen bajanıń úyinde mayda mal soyılıp, «deńgene ası» asılıp bajalar menen otırısqaq shólkemlestirip turdıq. Awısqan gósh bajalarǵa teńdey bólistiriletuǵın edi.* [11; №22]

Bunnan tisqarı bajalar bir-biriniń toy-merekelerinde xızmette boladı, al ápiwayı ómirde olar bir-birin morallıq-psixologiyalıq jaqtan qollap-quwatlap júredi.

Jáne bir informatordıń bergen maǵlıwmatına qaraganda: «házirgi kúnlerde házil bolsın, shın bolsın, "eki ayaqlıdan — baja tatıw" degen naqıllar

shıǵıp ketti, bul da óz-ózinen shıqpaǵan bolar. Bajalar arasındaǵı tatıwlıq, házil-dálke, qoldan kelgenshe bir-birine kómek berip, bir-birin jat sinamaw sebebinen kelip shıqqan sóz dep qaraymız» - deydi. «Baja bajanı kórgende tili qıshıydı" degen sóz olardıń házillesiwge beyimligin kórsetedi». [9; №17]

Házirgi kúnde qaraqalpaqlarda óz-ara járdemniń keń tarqalǵan túrleri ásirese, awıllıq jerlerde *otın kómek, pishen kómek, jantaq kómek* hám ayırım aymaqlarda *jay kómek* hám taǵı basqa túrlerinde [2; 99] bajalar qarım-qatnasın kórsek boladı.

Moynaq rayonında jasawshı informatordıń maǵlıwmatı boyınsha, *aldın tiykarǵı kásibim mal sharwashılıǵı edi sol sebepli hár jılı bajalarımıdı pishen kómekke shaqırıp mallardıń qısqı ot-jemin jámlep qoyatuǵın edim. Bajalarım da óz gezeginde menide pishen kómek, jay kómekke shaqıratuǵın edi.* [12; №23]

Taxtakópir rayonındaǵı jáne bir informator: *«hár jılı maldıń ot-jemi ushın ǵawısh, júweri egemen hám egis orıwǵa kelgennen bajalarımıdı ǵawısh oraq, júweri oraqqa kómekke shaqıraman. Gúz máwsimi jaqınlaǵannan bajalarım «qashan kómekke baramız» dep soranıp turadı»* – dep túsindiredi.

Bajalar arasında *jay kómek* túri kóplew ushırasadı.

Shımbay rayonında jasawshı informator bılayınsha túsindiredi: *«Meniń altı bajam bar, bajalarım menen tuwısqanday bolıp qatnasamız. Jaqın tuwısqanlarım qatnasqan toy-márekelerge bajalarım da barıp, tik ayaqta turıp xızmette boladı. Bajalarımniń házirgi jasap atırǵan jaylarınń kópshilik bólegi «bajalar kómegi» menen salındı. Jay qurılısınıń pitiwinde basınan aqırına shekem júrmesede qol kómegi kóplew kerek bolǵan; jaydıń tóbesine ılay shıǵarıw, gerbish óriw sıyaqlı awır bolǵan jumslarǵa «bajalar kómegi» boldı».* [10; №20]

Erterekte Nókis rayonında jasawshı bajamniń úyi órtenip ketkeninde bajalar jıynalıp, aqshalay kómek kórsetip jılıw jıynaw¹ bergen edik. [13; №25]

Biziń pikirimizshe, bajalar arasındaǵı jaqın aǵayın-tuwısqanday bolıp qarım-qatnas jasawında onıń jáne de bekkemleniwinde xalqımız arasındaǵı

hár túrli kómek dástúrińniń áhmiyeti de joqarı bolıp kelmekte.

Bajalar arasındaǵı jaqın qarım-qatnastı hám sıylasıqtı, hürmetti bajalardıń bir-biriniń toy-merekelerindegi islegen xızmetlerinen kóriwimizge boladı. Hátteki, kúndelikli turmısta jumıstan qolları bosamaytuǵın bajalardıń da toy-mereke yamasa lazımlarda basları qosılıp, intıǵısıp kórisedi.

Bajasınıń shańaraǵında kelip shıqqan ayırım kelispewshilik jaǵdaylarında da bajalar ortaǵa túsip, eki tárepti jarastırıp otırǵan.

Nókis qalasında jasawshı informatordıń bergen maǵlıwmatında: *«erterekte hayalım menen óz-ara kelispewshilik sebepli bir julǵa shekem ajırasıp júrdik. Sol jılları da bajalarım menen qarım-qatnasımız bar edi. Bajalarım hár kóriskende aqıl-násiyatların berip, ortaǵa túsip hayalım menen jarastırıp, shańaraǵımniń qayta tikleniwine járdem berdi* [14; №27].

Ayırım bajalar, yaǵnıy urıwlas, tuwısqan bolmaǵan bajalar bir-birlerine qız alıp, qız berip, quda boladı. Yaǵnıy, bóleler arasında neke ornatıladı. Bul qaraqalpaqlarda ekzogamiyalıq dástúrge ámel etken halda aǵayın-tuwısqanlar arasındaǵı jaqın neke qatnasıqlarınıń bir túri esaplanadı. Bajalar arasındaǵı bunday kelisim bir-birin aldınnan jaqsı tanıǵanlıǵı, perzentleriniń kishkene waqtınan minez-qulqın bilgenligi tiykarǵı sebeplerden biri dep qarasaq boladı. Bunnan tısqarı, qaraqalpaqlardaǵı shıǵın talap etetuǵın qalıńmal, sarpaylaw sıyaqlı dástúrlerde hám toylardı ıqshamlastırıwda óz-ara kelisimge kele alǵan. Jas shańaraq aǵzaları ortasında kelispewshilikler kelip shıqqan jaǵdaylarda, bajalar perzentlerine ózleriniń aqıl-násiyatın berip, eki jastı jarastırıp otırǵan.

Eki apalı-sińliniń perzentleri turmıs qurıp, keyin ajırasqan bolsa, apa-sińliler arasındaǵı narazılıq aǵa-ini hám apa-sińli arasındaǵı narazılıq sıyaqlı kúshli bolmaǵan [1; 115]. Bizińshe, bul da bajalardıń jaqın qarım-qatnasınıń tásiri.

Asırıp alınǵan apalı-sińlilerdiń kúyewleri bir-birine *baja* esaplanadı. Sebebi, dástúrge tiykar olar tuwısqan apalı-sińlili esaplanadı hám shańaraǵı da, jámiyette solay qabıllaydı.

Aldınları qaraqalpaqlarda kóp hayal alıw dástúri bolǵan. Sharayat nızamları boyınsha tórtewge deyin, ayırımları onnan da kóp hayal menen

¹ Zatlay, mal yamasa aqshalay kómek kórsetetuǵın jılıw jıynaw dástúri. Bul dástúr házirgi waqıtta da ushırasadı.

turmis qur'gan. Sonday ja'gdaylarda birinshi hayal tárepindegi bajalari menen qarim-qatnasi jaqinlaw hám jaqsilaw bol'gan. [12; №23].

Qaraqalpaqlarda nekeniń levirat hám sororat formaları ushırasqan. Levirat dástúri boyınsha, jesir hayal qaytis bol'gan kúyewiniń inileriniń birine yaki onıń eń jaqın hátte alıslaw a'gayinlerine turmısqa shıǵıwı kerek bol'gan. Sororat dástúri boyınsha, qaytis bol'gan hayalınıń sińlisine (baldızına) úyleniwı kerek bol'gan. Usınday ja'gdaylarda da bajalar arasındaǵı qarim-qatnas úzilmey, saqlanıp qalıńan.

Kópshilik ja'gdaylarda tuwısqan emes, urıwları da basqa-basqa, biraq, a'gayinshilik qatnasta bol'gan hayallardıń kúyewleri de biri-birin *baja* dep ataw ushırasadı.

JUWMAQ. Qaraqalpaq xalqınıń bajalar qarim-qatnasları jasalma tuwısqanlıq instituti sıpatında úyrenilip, onıń áhmiyeti ayırım úrp-ádet, dástúrleri tiykarında ashıp beriwge háreket etildi.

Ata-babalari, urıwları basqa, burın bir-birin tanımaytuǵın yaki basqa millet adamlarınıń tuwısqan apalı-sińlilerge úyleniw arqalı bir-birine *baja* bolıp, a'gayin-tuwısqanday bolıp qarim-qatnasta jasawı áhmiyetli másele. Usı hám basqa da tuwısqan bolmaǵan a'gayin-tuwısqanlıq qarim-qatnaslar aldaǵı waqıtları ele de tereńirek úyreniw baslı wazıypa etip qoyıldı.

Ádebiyatlar

1. *Бекмуратова А.Т.* Семейно-бытовой уклад каракалпаков в прошлом и задача преодоления его вредных перелитков. Диссертация кандидат исторических наук. М., 1967. 67–115 с.

2. *Давлетияров М.М.* Традиционные социальные институты каракалпаков. Нукус, «Илим», 2019, 99 с.

3. *Дәўлетмуратова З.* Қарақалпақ тилиндегі туўысқанлық терминлер. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 2016. 8-б.

4. *Егоров В.Г.* Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964, 163 с.

5. *Ziyouz.uz.* Қариндош-уруғчилик ва бегоналик хақида мақоллар. 2012. <https://ziyouz.uz/hikmatlar/ozbek-xalq-maqollari/qarindosh-urugchilik-va-begonalik-haqida-maqollar/>

6. *Исмоилов И.* Туркий тилларда кавм-қариндошлик терминлари. Тошкент, «Фан», 1966, 120-б.

7. *Пекарский Э.К.* Словарь якутского языка. М., 1959. Т. 1, 335 с.

8. *Покровская Л.А.* Термины родства в тюркских языках. // Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, 48 с.

Avtordiń dala materialları

9. Avtordiń dala jazıwı. 2021, №17. Nókis rayoni. Allamuratova Sh.

10. Avtordiń dala jazıwı. 2024, №20. Shimbay rayoni. Sulaymanov X.

11. Avtordiń dala jazıwı. 2024, №22. Nókis rayoni. Qudaybergenov T.

12. Avtordiń dala jazıwı. 2024, №23. Moynaq rayoni. Embergenov A.

13. Avtordiń dala jazıwı. 2024, №25. Nókis rayoni. Jalilov K.

14. Avtordiń dala jazıwı. 2024, №27. Nókis qalası. Hojasov A.

